

УДК 061.1/91/929 Шевченко "18"

О. Оверчук, канд. філол. наук, асист.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ІДЕЇ Т. ШЕВЧЕНКА В ДІЯЛЬНОСТІ ТА НАУКОВІЙ КОНЦЕПЦІЇ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА

У статті розкривається значення державотворчих ідей Т. Шевченка в контексті діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства; з'ясовуються принципи й напрями наукової роботи Відділу, його роль в українському культурному й національному відродженні. Акцентується на значенні подвижництва інтелігенції в процесі пробудження політичної свідомості українців.

Ключові слова: державотворчі ідеї, інтелігенція, національне відродження, фольклор, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства.

Основними організаціями, які були осередками державотворчих ідей, визначали напрями українського визвольного руху XIX ст., були Кирило-Мефодіївське братство, Київська громада та Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Як учасник та ідейний натхненник Кирило-Мефодіївського братства – першої української таємної національної організації (грудень 1845 – квітень 1847 рр.) – Т. Шевченко поділяв і відстоював сформульовані на основі християнської моралі національно-державницькі принципи, задекларовані в програмних документах братства – "Статуті Слов'янського товариства св. Кирила та Мефодія", "Книзі биття українського народу", відозвах "Брати-українці!", "Братя великороссияне и поляки!" та ін. Особливе значення Т. Шевченко надавав ідеям національного відродження українців у річці слов'янофільського руху, ліквідації самодержавства й кріпосного права, відновлення та ствердження демократичних прав, зокрема свободи, братерства, рівності. Діяльність Кирило-Мефодіївського братства була першою спробою української інтелігенції перейти від культурного до політичного етапу боротьби за національне визволення України. Націотворчі та державотворчі ідеї Т. Шевченка були органічним складником його світоглядного парадигми та художнього дискурсу. Хоча він не писав політичних чи наукових трактатів, проте у своїх художніх творах виступав ідейним натхненником українського національного відродження, виразником прагнень українців до національної та соціальної свободи, актуалізував історичну пам'ять, пробуджував національну свідомість ("Гайдамаки", "Гамалія", "Тарасова ніч", "Чигирине, Чигирине...", "Холодний Яр"), закликав до національної єдності, братерства, стверджував самобутність українського народу, його історії та культури ("І мертвим, і живим, і ненародженим..."), засуджував приєднання України до Російської імперії, викривав загарбницьку політику щодо України ("Великий льох", "Сон", "Розрита могила" та ін.). Зокрема, актуалізуючи такі драматично-переломні події української історії, як Переяславська угода, погром Батурина Петром I, подорож Катерини II Україною після зруйнування Січі, Т. Шевченко в поемі-містерії "Великий льох" акцентував на проблемі політичної свідомості, її занепаду і втрати, що своїм наслідком мало втрату державності та національне поневолення, висловив віру в самостійність і волю України: "Церков-домовина / Розвалиться... і з-під неї / Встане Україна. / І розвіє тьму неволі, / Світ правди засвітить, / І помоляться на волі / Невольничі діти!.." [7, с. 256]. У творі "Розрита могила" ідею самостійної держави поет ототожнював з ідеєю про найбільший скарб народу: "Що там схоронили / Старі батьки? Ех, якби-то, / Якби-то найшли те, що там схоронили, / Не плакали б діти, мати не журилась" [7, с. 186].

Ідеї Т. Шевченка поділяли й розвивали у своїх працях кирило-мефодіївці – М. Костомаров, П. Куліш, М. Гулак, В. Білозерський, О. Маркович, О. Навроцький,

Г. Андрузький, пізніше – члени Київської громади: В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, П. Чубинський, М. Лисенко, І. Рудченко, Ф. Вовк, М. Грушевський, які ініціювали відкриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873–1876), що об'єднав понад 200 членів – представників української національно свідомої інтелігенції. Громадівці розглядали Відділ як легальний осередок національної свідомої української інтелігенції, як центр наукової та культурно-освітньої роботи в Україні і для України [6, с. 68]. Отже, національно-визвольний рух фактично започаткувала патріотична інтелігенція, яка прагнула зберегти від вимирання українську мову, культуру, історію. Культурницька діяльність української інтелігенції справила значний вплив на піднесення національної свідомості народу, на активізацію процесів національного відродження. Поряд з літературними й історичними дослідженнями важливою формою діяльності інтелігенції було вивчення українського фольклору. Вагомий внесок у його популяризацію зробили М. Цертелєв, М. Максимович, М. Костомаров, І. Срезневський, Й. Бодянский. В умовах бездержавності, ідеологічних і цензурних утисків (численні укази, заборони, Валуєвський циркуляр 1863 р.) ПЗВ РГТ став науковою установою зі значними дослідницькими та соціально-політичними завданнями: репрезентація українського фольклору, культури, світогляду як етнічного феномену, забезпечення українському фольклору та українській фольклористиці міжнародного престижу, віднайдення в народній творчості спільного знаменника національно-ідентичності всього українства для поступу державницької перспективи через соборність українських земель. Державотворчі ідеї Т. Шевченка виразно проглядаються в роботі членів ПЗВ РГТ – П. Чубинського, М. Драгоманова, О. Кістяківського, П. Житецького, В. Антоновича, І. Рудченка, М. Лисенка, Ф. Вовка, М. Старицького та інших діячів, праця яких була спрямована на легалізацію українського національного руху. Хоча Відділ не мав чіткої задекларованої політичної позиції, проте в його діяльності, його науковій концепції першочергової актуальності набув національний складник української культури в Російській імперії, ключовими були завдання етнічного відродження і моделювання етнічної суб'єктивності. Найголовнішим було те, що ПЗВ РГТ продемонстрував науковій громадськості, широким колам вітчизняної та зарубіжної спільноти, що Україна є не лише ресурсним додатком до Російської Імперії, а має самостійне значення – власну науку, питому культуру, які не поступаються іншим національним наукам та культурам. Про роль, яку відіграв Південно-Західний відділ Російського географічного товариства у формуванні етнонаціонального самоусвідомлення українства, влучно зазначила С. Русова: "Відділ розбуркав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців. [...] витворив фанатиків фольклору та етнографії [...]. Наче якась ціла національна течія пробігла

по Україні. [...] з'явилися перші бруньки національної свідомості" [4, с. 46].

Т. Шевченко звертався до народної творчості як до основи етногенетичної пам'яті народу, невичерпного джерела художньої образності й більшість своїх творів будував на основі фольклорних мотивів та образів. Поет безпосередньо був причетний до фольклористичної діяльності, адже працював у Київській археографічній комісії [5, с. 137], зокрема брав участь у наукових експедиціях, археологічних розкопках курганів (1845-1846), був співробітником у галузі збирання народних легенд, пісень, казок. В умовах бездержавності, багатокілової загарбницької політики щодо України, роздирання її земель, національного безпам'ятства особливе значення мала актуалізація історичної свідомості, акумульованої у народній творчості, відродження в пам'яті сучасників славних сторінок історії, зафіксованих у фольклорних текстах. Шевченкове розуміння фольклору, його значення у збереженні етнокультурної основи буття народу, його самобутності знайшло продовження в розробленні методології наукових досліджень фольклорного тексту як синкретичного явища членами ПЗВ РГТ, які слідом за Т. Шевченком акцентували на його особливій властивості – цілісному збереженню етнічної інформації. У головних принципах роботи Відділу (фіксація фольклорних текстів шляхом польових досліджень, збереження їх у фольклорних збірниках, теоретичне вивчення фактологічного матеріалу, оприлюднення його результатів на наукових форумах) реалізовані системні наукові концепції, що стали основоположними для формування фольклористики як науки. Так, звіт про діяльність ПЗВ РГТ за 1873 р. свідчить про те, що з першого дня свого існування Відділ поставив за мету створити повну програму для збирання фольклору із залученням аналітичного методу. Комісія під головуванням В. Борисова, до якої увійшли В. Антонович, П. Житецький, О. Русов, В. Константинович, Ф. Вовк, підготувала програму, що залучала 9 відділів, які мали аналізувати фольклорні явища за певними ознаками: антропологічними, невербальними, вербальними, етнопсихологічними, релігійними, жанровими та ін. Студії М. Драгоманова (передмова до праці "Малоруські народні перекази і оповідання"), П. Чубинського ("Реманент селянського господарства"), Ф. Вовка ("Про сільські ярмарки та про значення їх для вивчення ремісничої та кустарної промисловості") й інших дослідників свідчать про продуктивне застосування аналітичного методу, який дав змогу виявити багатоманітність форм прояву фольклорного смислу, сприяв творенню цілісної фольклорної панорами краю. Актуальним у діяльності ПЗВ РГТ був і системний метод (студії М. Драгоманова, В. Антоновича), який передбачав структурно-типологічні та функціональні характеристики зафіксованих фольклорних явищ, вирізнення в окремий блок тих об'єктів, які виявляли традиційність смислоутворення. Системний підхід став головною рушійною силою фольклористичного дослідження, оскільки перевів науковця з моменту збирання і опису фольклорних явищ до узагальнення, проведення аналогій, створення ієрархічної будови фольклорного відображення народної свідомості. Використання системно-елементного, системно-структурного, системно-історичного, системно-ресурсного підходів дало можливість фольклористам утвердити концепцію давності, самобутності й історичної тягlosti української народної словесності. Таким чином, учні ПЗВ РГТ у 70-ті рр. XIX ст. запропонували методологію наукових досліджень за трьома векторами: методами фіксації; систематизації й класифікації фольклорного матеріалу; теоретичного аналізу.

У контексті діяльності Відділу знайшла розвиток і реалізацію ідея Т. Шевченка та кирило-мефодіївців про відродження українців у річищі слов'янофільського руху й інтегрованості у світове товариство, адже зібрані матеріали, результати своїх розвідок і досліджень члени ПЗВ РГТ друкували у виданнях, які читалися європейськими фахівцями ("Вестник Европы", "Известия Русского географического общества", "Исторический вестник", "Киевлянин", "Русская старина", "Санкт-Петербургские ведомости", "Киевский телеграф", "Друг", "Древняя и новая Россия", "Журнал Киевской Духовной Академии"), а щорічник "Записки Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства" був визначним фактом наукового і культурного життя всієї Європи. Відділ не обмежувався співпрацею з російськими науковими установами, комітетами, товариствами й на засіданні 23 вересня 1873 р. було поставлено питання про необхідність виходити на міжнародний рівень наукового спілкування. З часом налагодила співпраця зі слов'янськими та європейськими товариствами й інституціями, зокрема Чехії, Словаччини, Сербії, Франції, Іспанії. Отже, "українська справа" під керівництвом П. Чубинського досягла загальнослов'янського та європейського масштабу, про що свідчить такий факт: на Київський Археологічний з'їзд 1874 р. приїхали відомі учені з різних країн. П. Чубинський та його однодумці пов'язали своєю діяльністю етнокультурні зрушення в Україні з процесом панслов'янського ренесансу. Все це сприяло інтегрованості України в слов'янський та загальноєвропейський культурно-науковий контекст. Загалом, діяльність членів Відділу зумовила наближення української культури, зокрема фольклористики, до європейського рівня, у чому слід убачати не сформульоване відкрито, однак реально здійснюване намагання розвинути суспільно-політичну атмосферу, державотворчі ідеї в Україні, що перебувала під гнітом Російської імперії, в європейському напрямі.

Ідея Т. Шевченка щодо необхідності відродження й осмислення історії, збереження етногенетичних первнів знайшла реалізацію у відкритті з ініціативи і заходами Відділу історико-краєзнавчого музею та наукової бібліотеки. Після припинення діяльності ПЗВ РГТ велика бібліотека близько 35 років "подорожувала" приватними книгозбірниками, а потім стала складовою частиною бібліотеки Київського Комерційного Інституту. Церковно-археологічний музей Київської духовної Академії прийняв матеріали та експонати музею, започаткованого Відділом. Етнографічні розвідки й матеріали знайшли своє місце в редакції "Киевской старини", частина ж цієї колекції залишилася у В. Антоновича, ще інша частина – у М. Драгоманова, рештки архіву Відділу після довгих блукань осіли в Інституті Рукописів Національної бібліотеки України.

Таким чином, діяльність першої української академічної установи – Південно-Західного відділу Російського географічного товариства – була особливим етапом в українському культурно-національному ренесансі, який мав виразний національно-патріотичний і соціально-політичний характер, був продовженням починань та ідейних спрямувань Кирило-Мефодіївського братства і його ідейного натхненника – Т. Шевченка. Ідеї Т. Шевченка щодо самобутності українського народу, його історії, культури стали засадничими в діяльності членів Відділу, були суголосними їхнім поглядам, стали основоположними в процесі з'ясування національної ідентичності українства, у розробці методології фольклористичних досліджень і в розумінні народної творчості загалом. Державотворчі ідеї Т. Шевченка були осмислені та реалізовані багатьма поколіннями сподвижників вітчиз-

зняної гуманітаристики, що сприяло розвитку й утвердженню української державності. Зі закриттям ПЗВ РГТ вони не втратили актуальності, адже відродилися, набувши виразного політичного характеру в діяльності Київського Наукового Товариства, очолюваного академіком М. Грушевським, у функціонуванні політичної організації "Братство тарасівців" (1891–1893), у роботі перших українських партій початку ХХ ст. (зокрема Революційної української партії), у розгортанні національно-визвольного руху в першій третині ХХ ст., врешті, у контексті сьогодення, зазвучавши з новою, пророчою, силою.

Список використаних джерел

1. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / О. Забужко. – К.: Факт, 2009. – 148 с.

2. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. Т. 1. / Авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. – К.: ВЦ "Академія", 2007. – 608 с.

3. Оверчук О. Теоретико-методологічні засади фольклористичної діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства: автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.01.07 / О. Оверчук. – К., 2013. – 17 с.

4. Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова; КНУТШ, Центр українознавства; голова ред. кол. В. Сергійчук. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 544 с.

5. Сергієнко Г. Т.Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство / Г. Сергієнко. – К.: Наукова думка, 1983. – 208 с.

6. Чорна Л. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства і його роль в українському національному відродженні: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. Чорна. – Ізмаїл, 2005. – 159 с.

7. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. – К.: Дніпро, 1999. – 672 с.

Перелік умовних скорочень

1. ПЗВ РГТ – Південно-Західний відділ Російського географічного товариства.

Надійшла до редколегії 21.06.13

О. Оверчук, канд. філол. наук, ассист.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ИДЕИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ Т. ШЕВЧЕНКО В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И НАУЧНОЙ КОНЦЕПЦИИ ЮГО-ЗАПАДНОГО ОТДЕЛА РУССКОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

В статье раскрывается значение идей государственности Т. Шевченко в контексте деятельности Юго-Западного отдела Русского географического общества; определяются принципы и направления научной работы Отдела, его роль в украинском культурном и национальном возрождении. Акцентируется внимание на значении подвижничества интеллигенции в процессе пробуждения политического сознания украинцев.

Ключевые слова: идеи государственности, интеллигенция, национальное возрождение, фольклор, Юго-Западный отдел Русского географического общества.

O. Overchuk, PhD, Assistant Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

T. SHEVCHENKO'S STATE IDEAS IN THE SOUTH-WEST DIVISION OF THE RUSSIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY

The paper analyzes the meaning of T. Shevchenko's stating ideas in the works of South-West Division of the Russian Geographical Society; elucidates the principles and directions of activities South-West Division of the Russian Geographical Society, its role in the Ukrainian cultural and national revival. Particular attention is given to the meaning of the activities of national intelligentsia in the process of awakening the political consciousness of Ukrainians.

Key words: stating ideas, intelligentsia, national revival, folklore, South-West Division of the Russian Geographical Society.